

СОМАТИЧНА ЛЕКСИКА ЯК ЗАСІБ ПРОСТОРОВОЇ НОМІНАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ, АНГЛІЙСЬКІЙ ТА ІСПАНСЬКІЙ МОВАХ

Богущий Вадим Миколайович,

викл.

Київський національний університет внутрішніх справ

Статтю присвячено вивченню соматичної лексики у процесах мовної концептуалізації просторових відносин в українській, англійській, іспанській мовах. Основну увагу зосереджено на метафоричних та метонімічних використаннях соматизмів. Проаналізовано основні аспекти використання соматичної лексики у фраземах із просторовим значенням, охарактеризовано їх міжмовну та національно-специфічну образність.

Ключові слова: міжмовні кореляції, просторова номінація, соматизм, соматична фразема, антропоцентрична / антропометрична / антропоморфна метафора, метонімія.

Простір є однією з центральних категорій людської свідомості і культури, одним з тих "фундаментальних понять", що "підлягають лексикалізації в усіх мовах світу" і "вказують на спільний поняттєвий базис, на якому ґрунтуються людська мова, мислення і культура" [Вежбицкая 1996, 321–322]. Як "найважливіша форма світу і життя в ньому людини" [Верещагин 2000, 107], простір широко й розмаїто концептуалізований у людській свідомості, мові, культурі. Серед засобів мовної рефлексії просторових відносин помітне місце посідають соматизми (*від грецьк. soma – тіло*) – лексичні одиниці на позначення частин тіла людини, що є одним з найяскравіших проявів засадничого для мови і людського мислення антропоцентричного принципу, згідно з яким людина виступає "мірою усіх речей", Цей принцип виявляється у створенні "людино орієнтованих еталонів, чи стереотипів" (В. Телія), котрі визначають кількісні та якісні вектори сприйняття дійсності, оскільки "для багатьох мовних значень уявлення про людину (у т.ч. й семантика людського тіла – В. Б.) виступає як зрозуміла точка відліку" [Апресян 1986, 31].

Відтак, цілком логічною видається наявність в різних мовах великої кількості відсоматичних утворень і відповідних семантичних дериватів, а також спровокована цією обставиною поява чималої низки наукових досліджень відповідного спрямування, у тому числі й у лінгвістиці країн східнослов'янського регіону (Ю. Долгополов, Н. Лобур, В. Русанівський, Е. Солодухо, Н. Стрілець, Т. Чайко, А. Шамота). Однак попри це, питання міжмовних кореляцій соматичної лексики просторового значення залишається недостатньо вивченим. Тому саме ця лексико-семантична група (ЛСГ) стала *об'єктом* нашого дослідження.

У межах даного наукового викладу ми поставили за *мету* заакцентувати ключові аспекти стосовно особливостей використання соматизмів для номінування просторових відносин в мовах, що належать до різних груп індоєвропейської мовної сім'ї – східнослов'янської, германської, романської, – українській, англійській та іспанській і як такі увиразнюють особливості етнічних уявлень про простір у тій чи тій мовній свідомості.

Для початку зазначимо, що соматична лексика на загал становить широко використовувану базу для вторинної номінації, одним з основних засобів якої В. Русанівський вважав антропонімізацію явищ природи (у т.ч. й шляхом актуалізації

семантики соматизмів), приписування живій і неживій природі процесів і дій, пов'язаних з діяльністю людини, з функціями її організму, уподібнення її частинам тіла людини [Русанівський 1984, 93].

Т. Чайко у своєму дослідженні відзначила, що на основі соматизмів відбувається творення лексики, котра належить до різних тематичних груп, таких, зокрема, як: а) знаряддя праці та їх частини; б) будівлі та їх частини; в) транспортні засоби та їх частини; г) рибальське знаряддя і його частини [Чайко 1974, 100]. Досить активно лексика на позначення частин (органів) людського тіла використовується, як ми вже зазначали, і для номінування просторових відносин.

Універсальним засобом поповнення лексики (незалежно від групи) вважається метафоризація. Дослідники, що вивчали цей вид процесів тропеїзації (В. Іванов, В. Телія, С. Гусев та ін.), однотайно визнавали, що найбільш характерним параметром метафори є саме її антропоцентризм, спричинений прагненням людини порівнювати усе нове зі своєю подобою, проявами свого психічного світу, моторикою тощо. Таким чином, метафора, як слушно зауважила В. Телія, виконує роль своєрідної "призми", у якій нове пізнається через уже пізнане, зафіксоване у відповідній мовній одиниці, у т.ч. й такій, що називає частини / органи людського тіла або їх функції і значення якої є абсолютно зрозумілим для усіх представників мовного соціуму. Таке перенесення спричиняє, як відомо, розвиток полісемії, котра широко представлена в українській, англійській, іспанській мовах. Антропоцентричні, антропометричні, рідше – антропоморфні метафори виступають найбільш характерними засобами організації в їх лексичній частині. В якості продуктивних засобів творення нових найменувань, у тому числі й на базі соматизмів, виступає також метонімія та її різновид – синекдоха.

Загальновідомо, що метафора як троп ґрунтується на асоціативних механізмах. При цьому унікальність тіла людини в осяжному Всесвіті, універсальний, всезагальний характер когнітивних процесів і мисленнєвої діяльності людини стали тими факторами, що обумовили спорідненість образних асоціацій, властивих для багатьох народів світу, у т.ч. й європейських, і, як наслідок, існування міжмовної образності та аналогічного семантичного наповнення одиниць соматичної лексики, у т.ч. й тих, що використовуються для мовного вираження просторових відносин чи номінації об'єктів простору. Так, практично однакові асоціації відображені у номені на позначення місця впадіння річки (у іншу річку, озеро, море): в українській мовній свідомості ця геопросторова реалія ідентифікується як *"гирло"* (від *"горло"*), у близькоспорідненій російській – *"устье"* (від *"уста"*), в англійській – *"mouth"* ("рот"), в іспанській – *"boca"* ("рот, уста; вхід в закрите приміщення"). Як бачимо, попри незначні відмінності, у названих відсоматичних утвореннях синтезовано одні й ті ж самі функціональні та візуальні (анатоמו-морфологічні) характеристики позначуваного ними органа. У цьому сенсі показовим є й іспанське відсоматичне *"desembocadero"*, що, також позначаючи місце впадіння річки, конотується і як "кінцева ділянка чогось".

Аналогічним прикладом може слугувати і спосіб номінування, скажімо, нижньої частини гори чи пагорба, що у МКС багатьох народів світу, у т.ч. й українській, англійській, іспанській (як таких, що становлять предмет нашого безпосереднього наукового інтересу) презентується відсоматичними дериватами, етимологічно по-

в'язаними з лексемами *нога*, *ступня*, що на рівні фрейму тотожне семантиці "основа, опора, підґрунтя". Пор.: укр. *підніжжя*; англ. *foot* ("нога, стопа") *of mountain*; ісп. *pie* ("нога, ступня") *de la montaña*. Як бачимо, у даних відсоматичних утвореннях в усіх мовах мовна свідомість "закарбувала" передусім функціональну тотожність.

При цьому дослідники неодноразово наголошували на тому, що для метафори образна відповідність є більш питомою, ніж відповідність реальна (візуальна, функціональна тощо). Тому асоціації, що визначають "задум" метафори, можуть бути абсолютно "випадковими", якщо дивитися на них з точки зору логіки. У зв'язку з цим А. Шамота зазначала, що у різних мовах один і той самий предмет чи об'єкт довкілля може асоціюватися з різними людськими органами і попри легкість і частоту використання одиниць цього шару лексики для називання інших предметів, "не можна виділити якогось єдиного спрямування у переносному вживанні слів" [Шамота 1971, 114]. У якості прикладу дослідниця наводить "вушко голки" (рос. *ушко иголки*), форма якого у представників іншого – зокрема, англійського, як актуального для нас у даному випадку, мовного соціуму асоціюється з антропометричними характеристиками людського ока, а не з анатомічною будовою вуха: *needle's eye*. Додамо, що в іспанській мові ця частина предмета також асоціюється з оком ("*ojo*"), хоча, як бачимо, і в одному ("*вушко*"), і в другому ("*вічко*") способі найменування цієї деталі на перше місце виступає візуальна образність як більш антропометрична ознака, тобто така, яка швидше западає в око і краще запам'ятовується.

Не менш промовистим прикладом з точки зору використання відсоматичної лексики є і номінування просторової віднесеності частин корабля. Так, в українській та іспанській мовах передня частина човна чи судна називається "*носом*" / "*nariz*". Цілком зрозуміло, що в основі цієї метафори лежить візуальна подібність, оскільки ніс є тією частиною людського тіла, котра максимально винесена уперед. Однак у англійській НМКС ця ідея виявляється неактуальною (попри незаперечні культурні зв'язки, передусім, Іспанії й Великої Британії, а також їх успіхи у мореплаванні, вислідом яких стало їх суперництво на морі): в англійській мовній свідомості передня частина корабля номінується за допомогою лексеми "*bow*", яка має основне значення "лук, самостріл; дуга; веселка; арка". Можливо, за допомогою цієї лексеми актуалізовано випуклу, округлу форму, яку мала передня частина суден у той період, коли у мові закріпилася ця метафоризована назва.

Для номінування просторових реляцій можуть використовуватися і лексеми на позначення фізичних паталогій людини. Так, в українській та російській мовах віддалене від людей, безлюдне місце позначається за допомогою прикметника "*глухий*" (наприклад, ліс, місцевість чи закуток), тобто такий, де не чути людського гомону і суб'єкт ситуації наче "глохне". Нерідко ця, вже звична, "стерта", метафора набуває й додаткової семантики – "безвихідне становище" ("*глухий кут*"). Цікаво, що, наприклад, в англійській мові ця просторова реляція корелює з соматизмом "*heart*" ("серце"), що ретранслює (попри значення центру) ідею невидимості для зовнішнього погляду, захованості в глибині, в нутрошах, а також почасти із соматизмом "*neck*" ("шия"): "*neck of the woods*" – "лісове селище, глушина".

Як засіб транслювання просторових реляцій, соматизми активно використовуються в процесах фразеологізації, утворюючи так звані соматичні фраземи. Під со-

матичною фраземою сучасні дослідники розуміють "двовершинну (що складається з як мінімум двох повнозначних слів) непредикативну фразеологічну одиницю, ключовим ономасіологічним компонентом якої є соматизм (назва частини чи органу тіла)" [Стрілець 1997].

Як і при творенні метафоризованих найменувань, у процесі фразеологізації також часто-густо виникає спільна образність, яка пояснюється універсальністю фізіологічних функцій частин тіла чи органів людини і реалізується насамперед за рахунок метонімії, а також, як було зазначено вище, синекдохи як специфічного її різновиду. При цьому, як наголошують дослідники, у соматичних фраземах метонімія часто використовується поряд з антропоцентричною, антропометричною та антропоморфною метафорою.

Велика група соматичних фразем, що в українській, англійській, іспанській мовах ретранслюють просторові реляції, базується на ономастичному компоненті *рука / hand / mano*. Численність цієї групи фразеологізмів на загал пояснюється, як стверджує у своєму дослідженні Н. Стрілець, "високим ступенем ідіоматизації завдяки функціональній полівалентності" цього поняття [Стрілець 1997]. Дослідниця справедливо наголошує, що переносні значення, які виникли в процесі ідіоматизації виразів з цим соматизмом, ґрунтуються в основному на таких поняттях як, праця, власність, влада, допомога, чистота, сумління / чесність, свобода, джерело (інформації), щедрість / щирість, авторство, посередництво, сила / насилля, близькість, вправність, навик [там само]. При цьому, однак, чомусь не заакцентовано активність цієї лексичної одиниці у фраземах з просторовим значенням.

У зв'язку з цим зазначимо, що в якості засобу "маркування" просторових орієнтацій фраземи з компонентом *"рука"* мають значення безпосередньої близькості до людини, яке зумовлене особливостями розташування і функціями цієї частини людського тіла. Пор.: укр. – *рукою подати; під рукою* тощо.; англ. – *at hand; close (near, ready) at hand; next one's hand; ready to hand (to hands)*; амер. – *on hand* ("близько, напихвати, під руками" [АУФС, 49]); ісп. – *a la mano*. Значення безпосередньої близькості у даних мовах передається також при посередництві соматизма *"локоть"*: *почуття ліктя* (укр.); *at one's (the) elbow* (англ.); *codo a codo* (ісп.).

Аналогічне значення, щоправда з деяким відтінком іронії, мають українські фраземи з соматизмом *"ніс"*, Наприклад: *(робити щось) під (самим) носом (у ворога, влади, начальства тощо), (вкрати) з-під (самого) носа*. Негативну аксіологічну навантаженість фраземи з даним компонентом мають і у тому випадку, коли передають ідею світоглядної обмеженості суб'єкта ситуації, його неспроможності вирватися за межі власного індивідуалізму: *(бачити) не далі свого носа*, тобто "виявляти обмеженість у своїх поглядах, діях і т.ін." [ФСУМ, 237].

Специфічна конотація питома й для англійської фраземи *at arm's length* ("на достатній відстані"). Попри близькість закладеної у ній образності до семантики поданих вище виразів, презентованої прямим значенням на відстані руки, у переносному смислі вона означає "(тримати) на належній, достатній відстані (звич. вжив. з дієсловами *to hold, to keep, to take*)" [АУФС, 46].

В українській мові просторова семантика притаманна і фраземам, до складу яких входить соматизм *"око"*. За його допомогою концептуалізується зазвичай та

частина простору, що дана людині у безпосередньому відчутті і може контролюватися її органами зору. Таку егоцентричність О. Яковлева вважає проявом архаїчної моделі простору, "оскільки вона відображає сприйняття простору давньою людиною, а саме – тієї частини простору, яку вона здатна безпосередньо сприйняти, тією чи іншою мірою самостійно освоїти та пізнати" [Яковлева 1993, 60]. Наприклад, *око бачить далеко, а розум ще далі*. Численні українські фрази за участю соматизма "**око**", "маркуючи" простір, який охоплюється зором людини, передають значення його генералізації – "скрізь, усюди, на всьому просторі": *куди око сягає; скільки осягне око; скільки кинеш оком; охопити оком; куди не кинь оком; куди не гляне око*. Так само активно лексема "**око**" – поряд з соматизмом "**ноги**" використовується в українських фраземах зі значенням невизначеності простору (*куди очі поведуть; куди очі бачать; куди ноги несуть; світ за очі*). Для порівняння зазначимо, що у фразеосистемі англійської мови аналогічна семантика передається за допомогою соматизму "**hand**" ("рука"): *at (on) every hand* (тж. *on all hands*; заст. *of all hands*) – "скрізь, всюди, звідусіль, звідусюди, з усіх боков" [АУФС, 48]. У запереченому, антиномічному за своєю структурою фразеологізмі "*ні перед очима, ні за плечима*", соматизм "**очу**", з огляду на розташування органу зору людини винятково симетрично на передній частині людського тіла (на відміну від деяких представників тваринного світу), виступає знаковим еквівалентом просторової орієнтації "спереду", "попереду", що увиразнюється синонімічним виразом "ні спереду, ні ззаду". У відповідному контексті зазначена антиномія просторових орієнтацій (перед – зад) набуває відтінку темпоральності, як символічне вираження уявлень про, відповідно, майбутнє і минуле.

Просторова семантика у фраземах може транслюватися і за допомогою щойно згаданого соматизму "**ноги**" / "**нога**", що видається абсолютно закономірним з огляду на функціональне призначення цієї частини людського тіла – переміщення у просторі. У складі фразеологічних одиниць ця лексема здебільшого використовується в структурі метонімії (переважно синекдохи) для номінування різноманітних просторових орієнтацій. Так, наприклад, фразема "*куди людська нога не ступала*" позначає глуху, дику, не освоєну людиною місцевість. У англійській мові аналогічний локус позначається за допомогою іншого концепту – "**back**" ("спина, зад"): *at the back of beyond* ("на краю світу").

Окрім цього, виступаючи в структурі синекдохи, соматизм "**нога**" в українській мові забезпечує аксіологізацію вектора "близко", яка є позитивною, коли йдеться про людські стосунки (родинні, сімейні тощо): *стати на близьку (коротку) ногу*, тобто "зійтися, порозумітися, зріднитися" [ФСУМ, 860]; *на короткій нозі* – "у приятельських, товариських сосунках" [ФСУМ, 556].

Номінування просторових реляцій у фраземі відбувається і на основі функціональної асиметрії лівої і правої частин людського тіла. Антиномія векторів *праворуч* / *ліворуч* на підставі метонімізації соматизмів репрезентує відповідно позитивну (укр.: *права рука* – "перший помічник, довірена особа у кого-небудь" [ФСУМ, 764]; англ.: *right hand, right-hand man* – "*перен.* права рука, головний помічник" [АУФС, 821]; *подати правцю* – "духовно поєднатися, побрататися з ким-небудь" [ФСУМ, 659]; *праве око* – "найближча комусь людина у справі, що вимагає пильності, спостережливості,

обачності тощо" [ФСУМ, 585] та негативну оцінність (укр.: *вставати на ліву ногу (лівою ногою, з лівої ноги)* – "бути в поганому, роздратованому настрої" [ФСУМ, 155]; *свояз з лівої щоки* – "ірон. нерідна, чужа людина" [ФСУМ, 790]; англ.: *left-handed oath* – "клятва, присяга, якої не збираються додержувати" [АУФС, 600]; *left-handed person* – "перен. незграбна людина" [АУФС, 600] (пор. з укр. *мати дві лівих руки*).

Вектор *правий* асоціюється з правдою, справедливістю як ціннісними перевагами будь-якого етносу, що підтверджується розвитком метафоричного значення в лексемі "*правий*". В українських фразеологізмах-антонімах прикметник "*правий*" (синонімічне "*чистий*") опозитивний атрибутуви "*лихий*": *ходити правим (чистим) робом*, тобто "діяти, робити, поводитися як належить, як прийнято, посправедливному" [ФСУМ, 932]; *ходити лихим робом* – "діяти несправедливо, чинити погане, недобре" [ФСУМ, 931].

З огляду на кордоцентризм українського народу, що знайшов своє вираження в українській національній "філософії серця" (Г. Сковорода, П. Куліш, М. Костомаров, П. Юркевич та ін.), в українській фраземіці достатньо широко представлений соматизм "*серце*", який в поєднанні з вектором *близько* передає значення співчуття, переживання, що відбиває таку особливість українського національного характеру, як переважання емоціонального начала над раціональним: *брати (приймати) близько до серця* ("болісно сприймати, переживати що-небудь; пройтись чимось, співчутливо ставитися до чого-небудь" [ФСУМ, 56]).

Таким чином, проведений контрастивний аналіз особливостей номінування просторових реалій за допомогою соматичної лексики у мовах, що належать до різних груп індоєвропейської мовної сім'ї (східнослов'янської, германської, романської), досить чітко увиразнює особливості уявлень про простір у мовній свідомості того чи того мовного соціуму. По-перше, виділяються явища міжмовної та міжкультурної симетрії, що ґрунтуються на спільності асоціацій представників різних лінгвокультур, які виникають внаслідок універсальності феномену людського тіла і спільного модусу його використання в якості найпростішої, найдоступнішої, зрозумілої усім системи просторових координат. Поряд з цим, мають місце явища іманентної ізосемії, спричинені особливостями національно-культурних, національно-історичних, національно-побутових реалій.

Статья посвящена изучению соматической лексики в процессах языковой концептуализации пространственных отношений в украинском, английском, испанском языках. Основное внимание направлено на метафорическое и метонимическое использование соматизмов. Проанализированы основные аспекты использования соматической лексики во фраземах с пространственным значением, охарактеризована их межъязыковая и национально-специфическая образность.

Ключевые слова: межъязыковые корреляции, пространственная номинация, соматизм, соматическая фразема, антропоцентрическая / антропометричная / антропоморфная метафора, метонимия.

The article deals with the problem of somatic lexic used for expressing the space relations in Ukrainian, English and Spanish languages. Main attention is paid to metaphorical and metonymical aspects of somatic lexical units. The features of somatisms used in phraseological units with space meaning have been examined, as well as their universal and specific national figurative semantics.

Key words: interlanguage correlates, nomination of space, somatic lexics, anthropocentric / anthropometric / anthropomorphical metaphor, metonymy.

Література:

1. *Англо-український фразеологічний словник* / [Уклад. К.Т. Баранцев. – 2-ге вид., випр]. – К.: Знання, КОО, 2005. – 1056 с.
2. *Апресян Ю.Д.* Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира / Ю.Д. Апресян // Семиотика и информатика. – Вып. 28. – 1986. – С. 5–33.
3. *Вежбицкая А.* Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая [Отв. ред. М.К. Кронгауз]. – М., 1996. – 416 с.
4. *Верещагин Е.М.* Дом бытия языка: В поисках новых путей развития лингвострановедения: Концепт логоземистемы / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. –М., 2000.
5. *Русанівський В.М.* Структура лексичної і граматичної семантики / Віталій Макарович Русанівський. – К., 1984. – 240 с.
6. *Стрілець Н.Я.* Структурні та функціонально-семантичні особливості соматичних фразем у романських мовах (на матеріалі французької, іспанської та італійської мов): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук: 10.02.05 "Романські мови" / Н.Я. Стрілець. – К., 2003. – 20 с.
7. *Фразеологічний словник української мови*: В 2 кн. –К., 1993.
8. *Чайко Т.Н.* Название частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексике / Т.Н. Чайко // Вопросы ономастики. – № 8–9. – Свердловск, 1974. – С.98–106.
9. *Шамота А.М.* Переносне значення слів (на матеріалі художньої літератури): дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук: 10.02.01 "Українська мова" / А.М. Шамота. – 1971. – 184 с.
10. *Яковлева Е.С.* О некоторых моделях пространства в русской языковой картине мира / Е.С. Яковлева // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С.48–62.